

klasičnih filologa. Tako je bilo kad sam 1998. godine u dalekom Lisabonu na velikom sveučilišnom trgu ponosno i radosno dočekala autobus hrvatskih sudionika kongresa „Colloquium didacticum XVII Olisiponense“, tako je bilo i prošle 2014. godine u Splitu kad sam promatrala razigrane učeničke scene s antičkim temama i odgovornu angažiranost njihovih nastavnika – mojih nekadašnjih studenata. Četrdeset godina doista nije proteklo uzalud.

Sabina Hajdarević

Grčke fiktionalne zbirke pisama u kontekstu; čimbenici razvoja i obilježja književne (pod)vrste

Uvod

Prve grčke epistolarne zbirke, tj. književna djela sastavljena u cijelosti samo od pisama, javljaju se relativno kasno, tek od 2. i 3. stoljeća. Njihova je pojava rezultat i kruna dugotrajnog i kompleksnog razvoja pisma i njegove uloge u grčkom društvu, obrazovnom sustavu, kulturi i književnosti. Namjera mi je pojednostavljeno, sažeto i pregledno prikazati razvoj i upotrebu pisama kao sredstva komunikacije u Grčkoj („prava pisma“), njihovu postupnu implementaciju u druge književne vrste („umetnuta pisma“ u historiografiji, epici, tragedijama, romanu i sl.) sve do pojave ravnopravnosti s njima (žanrovski hibrid - „roman u pismima“) i konačne mogućnosti: izdvajanja iz okvira druge književne vrste u cjelinu za sebe.

Impuls za grupiranje u zbirke (najprije tzv. pseudonimnih, a kasnije i fiktionalnih pisama) dogodio se u krilu obrazovnog sustava (retorike) i pod snažnim utjecajem Druge sofistike. Prikazat ću kako je simultano djelovanje svega navedenog rezultiralo važnim sadržajnim i formalnim obilježjima ove dugo nepravedno zanemarene književne (pod)vrste.

„Prava“ pisma u grčkom društvu; pojava, razvoj i osobitosti¹

Poput modernog čovjeka, i antički je Grk uživao u komunikaciji i za njom težio. U slučajevima spriječenosti neposredne komunikacije razgovorom okrećemo se, poput njega, drugim rješenjima.² Sukladno vremenu, definicija pisma i njegova forma se mijenjaju; malo je npr. zajedničkih karakteristika između e-maila, svojevrsnog pisma 21. stoljeća, i nekog Ciceronovog ili Platonovog. Osvrnut ću se u nastavku na termine kojima su Grci nazivali pismo te porijeklo i razvoj njihove epistolarne komunikacije.

¹ Pod „pravim“ pismima podrazumijevam pisma koja su predstavljala komunikaciju između razdvojenih subjekata. Iako podjela na privatna, „prava“ (termin u nastavku neću više stavljati u navodne znakove) i nekakva „ne-prava“, fiktionalna pisma, nije izum antičkih teoretičara već produkt mnogo kasnijeg doba i ima svoje velike nedostatke, smatram praktičnim koristiti je za potrebe svoga rada.

² Istina, danas nam je na raspolaganju mnoštvo tehnoloških dostignuća kojima se temporalni jaz u kontaktu smanjio, a dojam fizičke nazočnosti druge osobe povećao (telefon, mobitel, elektronička pošta, Skype, chat...).

Grčki termini³

Nekoliko je termina koji u grčkim (književnim) tekstovima označavaju pismo. Koriste se:

- a) metonimijski termini: βύβλος ili βύβλιον (papirus, svitak) te πίναξ, δέλτος ili δέλτιον (drvene ili olovne pločice s voštanim premazom u koji se urezuju slova); materijal na kojem je tekst pisma ujedno je i ime onoga što je na njemu,⁴
- b) termini kojima se aludira pisanje, poput γράμματα (uglavnom množina) i
- c) termin kojim se aludira na slanje, ἐπιστολή (i množina, a kasnije i umanjeње).

Pisci ih koriste naizmjenično ili favoriziraju pojedini od njih.⁵ Zadnji, kasnije ujedno i najčešći termin, razvijao se postupno; ispočetka označuje usmenu poruku (i koristi se u množini, kao kod Eshila, Sofokla i Herodota) ili i usmenu i pisanu (Euripid), a tek od Tukidida, Ksenofonta, Demostena i Platona pisanu, dakle, pismo u današnjem smislu. Termini ἐπιστολή i γράμματα koriste se uglavnom sinonimno (često aludirajući i na isti dokument) i s vremenom su potisnuli ostale iz upotrebe.

Razvoj pisma i sačuvani primjerci⁶

Porijeklo pismu možemo izvesti iz administrativnih i vojnih usmenih poruka, dok je običaj pisanja i slanja privatnih pisama i proširenje termina na poruke među običnim građanima nastao kasnije.⁷ O službenim pismima saznajemo ponajviše iz Herodotove *Povijesti*: autor je vidno fasciniran raširenošću njihove upotrebe na Istoku, a poznato je da su Grci i sam izum pisma pripisivali Perzijancima (točnije, Atosi, Darijevoj ženi). Drugi važni izvori su Tukidid, Ksenofont i Demosten (on u svoja djela uključuje mnoštvo Filipovih pisama). U doba bez pouzdanog poštanskog sustava službena pisma bila su popraćena ili upotpunjena usmenom porukom, a taj običaj i u kasnije doba nije posve iščezao.⁸

Privatna su pisma u klasično doba neobična i neuobičajena pojava: pismenost nije raširena, a nemogućnost nabavka materijala za pisanje te nedostupnost nosača ostavljaju ih van dometa širim slojevima. Kako raste postotak pismenih građana raste i njihova upotreba, pa postaju uobičajeno sredstvo komunikacije u 4. st. pr. n. e.

Najstariji primjerci koji su do nas došli u originalu su tri pisma urezana u olovne pločice. To su pismo iz Berezana i dva pisma označena u literaturi kao SIG³ 1259 i SIG³ 1260. Prvo potječe iz oko 500. pr. n. e, a druga dva (prvo je iz Atene, drugo iz Olbije) iz 4. st. pr. n. e. Od 3. st. pr. n. e. postaju sve raširenija u grčkom društvu i od tog

³ Ukoliko nije drugačije navedeno, sve informacije su prema Stirewalt, M. L. (1993), 67-87.

⁴ Pregled materijala koji se uobičajeno koriste te njihove prednosti i mane v. u Trapp, M. (2003), 6-11.

⁵ Npr. Herodot najčešće koristi βύβλιον, a Euripid δέλτος.

⁶ Ukoliko nije drugačije navedeno, sve informacije su prema Stirewalt, M. L. (1993), 6-10.

⁷ Usp. Rosenmeyer, P. (2001), 20.

⁸ Običaj slanja pisane poruke uz usmeni dodatak i/ili pojašnjenje moguće je smatrati ostatkom (ili dokazom) razvoja pisma iz usmene komunikacije.

doba do kraja antike imamo preko 1000 na papirusu sačuvanih primjeraka. Osim što pokazuju širok dijapazon tema i svrha slanja (službena, poslovna i osobna korespondencija), vrijedan su doprinos proučavanju običaja priprema materijala za pisanje, pisanja pisma, pečačenja, adresiranja i slanja, a njihovim proučavanjem možemo dobiti i odgovor na pitanje tko je pisma uobičajeno pisao.⁹ Sačuvalo se i mnogo pisama na drvenim pločicama iz 1. stoljeća¹⁰ te neka na kamenu (iz razdoblja između 3. st. pr. n. e. i 1. st.). Svi sačuvani primjeri, osim što su važni povijesni dokumenti (npr. spominju događaje ili okolnosti koje su nam iz djela povjesničara nepoznati), nude nam i vrijedan uvid u život antičkih ljudi svih društvenih i obrazovnih razina, uključujući i pisma koja su pisale žene. Nadalje, odaju nam detalje razvoja grčkog (i latinskog) jezika i razine obrazovanosti običnog puka.

Forma (grčkog) pisma¹¹

Neki tekst najlakše prepoznavamo kao pismo prepoznavanjem njegovih vanjskih tj. formalnih karakteristika. Najočitiya je svakako **titulus** ili **preskript** nad samim tijelom pisma, u kojem su navedeni korespondenti, tj. pošiljatelj i primatelj. Tipični početak grčkog pisma tako ima opću formulu tipa **X** (sc. šalje) **Y-u** uz dodatak uvodnog pozdrava **χαίρειν** ili **χαίρε**.¹²

Idući jasan signal koji nam govori da pred sobom imamo pismo je njegova završna pozdravna formula. Tipična je **ἔρωσο** („Zdrav budi!“).¹³ Pisma povezuju neko „ja“ (pošiljatelj) s nekim „ti“ (primatelj) te u njima, sukladno tome, pronalazimo apostrofe adresata (vokativom pridjeva i/ili osobnog imena) i 1. i 2. lice (glagola i zamjenica). Odmah iza uvodne formule s pozdravom može slijediti i širi iskaz nade u primateljevo dobro zdravlje ili komentar o vlastitome. Naravno, mnogobrojne su i mnogovrsne teme kojima se pisma mogu baviti i razlozi njihova pisanja kao što su, uostalom, raznovrsni razlozi ljudske interakcije općenito. Pred kraj pisma, ali prije završnog pozdrava, smještene su aluzije na okolnosti pisanja i slanja pisma, zahtjevi za daljnjom (epistolarnom ili drugačijom) komunikacijom te (eventualno) izrazi nade u skori susret.¹⁴

⁹ Često je vještina baratanja jezikom i ljepota rukopisa kojim je pisano tijelo pisma u neskladu s nevještim dodatkom i završnim pozdravom; mnoga su pisali pisari ili profesionalni pisci pisama, a osoba u čije ime se pisalo je samo dodavala vlastoručni doprinos na kraju.

¹⁰ Otkrivena su pri istraživanju Hadrijanovog zida od 1973. oko utvrde Vindolanda kod Chesterholma, a riječ je o kombinaciji raznih vojnih izvještaja i privatne korespondencije časnika i njihovih supruga.

¹¹ Iako je ovdje riječ o pregledu formalnih karakteristika pravih pisama, gotovo sve navedeno vrijedit će i za fiktionalna – ona zadržavaju i oponašaju ova obilježja u velikoj mjeri. Ukoliko nije drugačije navedeno, sve informacije su prema Trapp, M. (ed.) (2003), 34-38.

¹² Korespondenti mogu biti navedeni obrnutim redosljedom (Y-u (sc. piše) X), a dozvoljena su i umjerena proširenja: definira se srodstvo korespondenata (τῷ πατρί, τῷ ἀδελφῷ i sl.) ili naglašava naklonost među njima (φιλάτῳ), a χαίρειν može postati πολλά ili πλεῖστα χαίρειν.

¹³ Moguća proširenja su: ἔρωσθαί σε, ponekad uz ὑμᾶς εὐχομαι, dodatak vokativa (npr. φίλτατε) ili adverbijalne oznake (poput πολλοῖς χρόνοις). Ponekad pronalazimo imperativ εὐτύχει mjesto ἔρωσο.

¹⁴ Ove (kasnije ustaljene) konvencije razvijale su se postupno i najranija sačuvana pisma ih ne ispoljavaju sve.

Implementacija obuke u pisanju pisama u obrazovni sustav pomogla je procvatu epistolarnih komunikacija, ali istovremeno dokazuje popularnost pisma i prepoznatost njegovih mogućnosti u grčkoj svakodnevnici.

Pismo u obrazovnom (retoričkom) sustavu¹⁵

Ne znamo koliko je prostora pouka u pisanju pisama zauzimala u obrazovnom programu ni na kojem se točno stupnju uključivala – moguće je da su se već učenici nižeg uzrasta koristili gotovim pismima koja su morali imitirati, vježbajući tako vještinu kompozicije ili se epistolarna forma poučavala na pismima-modelima kad je mladićima bilo najviše 12 do 15 godina.¹⁶ Pouka u kompoziciji zahtjevnijih pisama dolazila je na kraju obrazovanja i bila u rukama retoričara. Retoričke vježbe, *progymnasmata*, bile su posložene od jednostavnijih ka složenijim, a za razvoj pisma nama su najvažnije vježbe u prerađivanju anegdota ili izreka – tzv. *chreia* – u formu pisma i zahtjevne vježbe u oslikavanju karaktera stvarnih osoba ili mitoloških likova, tzv. *prosopopoieia*. Svrha im je bila usavršavanje kreativnosti i vještine imitiranja stilova pisanja poznatih filozofa, historičara ili govornika klasičnog doba.

Antički priručnici za pisanje pisama¹⁷

Nije nam poznato uolikoj mjeri su upute učenicima dolazile od samih retoričara, a koliko iz pismenih izvora. Sačuvana su dva priručnika. Prvi se (pogrešno) pripisuje **Demetriju** (*Τύποι Ἐπιστολικοί*, nepoznato vrijeme nastanka, između 2. st. pr. n. e. i 3. st.), a drugi **Libaniju** ili **Proklu** (*Ἐπιστολιμαῖοι Χαρακτήρες*; nepoznato vrijeme nastanka, između 4. i 6. st.). Sadrže popise tipova pisama (tj. pregled tema i moguće svrhe njihova pisanja) s primjerima.¹⁸ Ovi su priručnici pružali samo okvir i smjernice, nikako stroge norme za pisanje pisama. Razumno je pretpostaviti da je odnos postojećih pisama i priručnika za njihovo pisanje bio dvosmjernan: upute o sastavljanju proizašle su iz prakse i korištenja pisama u svakodnevnom životu, ali i njihovo korištenje istovremeno ovisi o smjernicama iz priručnika (i modificirano je njima).

Antičke epistolarni teorije¹⁹

Antičke retoričke teorije pisanjem su se pisama bavile uzgred; epistolarna teorija nije bila dio njihova sustava i tek se naknadno u njega uključila. Prvi sačuvani primjer koji se dodiruje ove teme je *De Elocutione (O stilu)*, pogrešno pripisan **Demetriju**

ju Falerskom (procijenjeno vrijeme nastanka je između 3. st. pr. n. e. i 1. st.). Djelo sadrži osvrt na jednostavan stil pisanja kao idealan za pisma i poznatu odrednicu da je pismo polovina razgovora, tj. jedna od dvije njegove strane.²⁰ **Ciceron** (2/1. st. pr. n. e.) pravi razliku između javnih i osobnih pisama (*Pro Flacco*, 16, 37), spominje pisma kao književni žanr (*Ad Fam.* 4, 13, 1) i pismo opisuje kao razgovor s prijateljem (*Ad Att.* 8, 14, 1) i njegov nadomjestak kad nije uz nas (*Ad Fam.* 3, 11, 2). U 1. st. **Seneka** i **Kvintilijan** osvrću se na stil koji bi bio odgovarajući pismima, a **Teon** iz Aleksandrije pismo smatra vježbom u karakterizaciji. Zajedničko je svim ovim djelima, kao i kasnijima, poput rada **Filostrata s Lemna** (3. st.), to što im pisma nisu centralna tema, već o njima izriču usputne primjedbe. U sklopu *ars rhetorica* prvi o njima raspravlja **Julije Viktor** (4. st.), ali, što je indikativno, na kraju svoga djela, u dodatku.

Vrlo pojednostavljeno, sažetak je antičkih smjernica za pisanje pisma i njegovih definicija sljedeći:²¹ pismo je polovina razgovora (*Dem.*, 223) ili zamjena za pravi razgovor (*Cic.*, *Ad Fam.* 12, 30, 1), pa bi stil pisma i razgovora trebao biti podjednak: jednostavan, uz prilagodavanje statusu i razini obrazovanja primatelja (*Dem.*, 234). U njemu se obraćamo prijatelju kao da je uz nas (*Cic.*, *Ad Fam.* 2, 4, 1 ili *Sen.*, *Ep.* 75); ono je govor u pisanom obliku (*Cic.*, *Ad Att.* 8, 14, 1). Pismo zrcali osobnost osobe koja ga piše (*Sen.*, *Ep.* 40 ili *Cic.*, *Ad Fam.* 16, 16, 2), ono je „ogledalo duše“ (*Dem.*, 227). Treba biti koncizno, kratko (*Dem.*, 228) i jasno (*Dem.*, 226) i napisano prikladnim stilom (*Cic.*, *Ad Fam.* 15, 21, 4), po nekima sličnim govornome (*Dem.*, 223 ili *Sen.*, *Ep.* 75), dok Demetrije preferira mješavinu elegantnijeg i običnog izražavanja (223). Preporučuje se izbjegavanje filozofskih i tehničkih termina, a potiče upotreba humora i poslovice te (rijetko) mitova i književnih aluzija (*Dem.*, 223, *Julije Viktor*). Antički teoretičari ne dijele pisma na prava i književna (fikcionalna); zadržavaju se na njihovim praktičnim i funkcionalnim aspektima, prvenstveno uzimajući u obzir svrhu slanja i temu i ton pisma koji o toj svrsi direktno ovise.²²

Fikcionalna pisma

Iako pisma postaju uobičajeno sredstvo komunikacije u Grčkoj tek u 4. i 3. st. pr. n. e., dijelom književnog svijeta postala su mnogo ranije. Najprije su se ustalila kao umeci koji su funkcionirali kao sporedni ornament, a s vremenom postaju vrlo važan element za pomak ili obrat radnje i značajno doprinose literarnom doživljaju djela u koje su uklopljena.

¹⁵ Ukoliko nije drugačije navedeno, sve informacije su prema Stirewalt, M. L. (1993), 43-63.

¹⁶ Pretpostavljaju se tri razine obrazovanja grčkih mladića: prva podrazumijeva pouku u čitanju i pisanju, druga detaljnije učenje jezika i upoznavanje s književnim djelima Grka, a treća, najzahtjevnija, retoričko obrazovanje (usp. Malherbe, A. J. (1988), 10).

¹⁷ Ukoliko nije drugačije navedeno, sve informacije su prema Malherbe, A. J. (1988), 3-7.

¹⁸ Sačuvan je i (vjerojatno) skup vježbi u različitim vrstama pisama koje je neki učenik napisao, možda po uzoru na priručnik: riječ je o dvojezičnom (grčki i latinski jezik) Bolonjskom papirusu (*Papyrus Bononiensis*, *Pbon*) koji navodi samo primjere pisama (njih 11) bez teorijskog osvrta.

¹⁹ Ukoliko nije drugačije naznačeno, sve informacije su prema Malherbe, A. J. (1988), 1-14.

²⁰ „ὁ ἐπιστολικὸς χαρακτήρ δεῖται ἰσχυρότητος“ (*De Elocutione*, 223), „εἶναι γὰρ τὴν ἐπιστολὴν οἷον τὸ ἕτερον μέρος τοῦ διαλόγου“ (isto, 225-226).

²¹ Smatram potrebnim navesti sažetak preporuka antičkih teoretičara jer o njima ovise formalne i sadržajne osobitosti i pravih i fikcionalnih pisama.

²² Adolf Deissmann prvi uvodi podjelu na Brief (pravo pismo) i Epistel (produkt književne vještine). Pravo pismo je povjerljivo, osobne je prirode, namijenjeno određenom primatelju i tiče se samo pošiljatelja i njega, a ne i šire publike i ne razlikuje se previše od usmenog razgovora. S druge strane, Epistel se razlikuje od pisma kao Platonov dijalog od razgovora (Deissmann, A. (1927), 228).

Umetnuta pisma²³

a) Epika

Najstarijim sačuvanim pismom uklopljenim u neko grčko književno djelo smatra se pisana poruka u VI. pjevanju **Homerove Ilijade**. U susretu u bojnoj vrevi na Diomedov upit o rodoslovlju Glauk prepričava sudbinu svoga djeda, junaka Belerofonta: zbog neuzvrćene ljubavi lažno ga je za pokušaj silovanja optužila kraljeva žena te traži od muža smrtnu kaznu za drznika. Kralj Belerofonta ipak nije ubio, već ga, uz popratnu pismenu poruku u kojoj se naređuje njegova likvidacija, šalje u Likiju svome tastu:

πέμπε δέ μιν Λυκίην δέ, πόρεν δ' ὅ γε σήματα λυγρὰ

γράφας ἐν πίνακι πτυκτῶ θυμοφθόρα πολλά,

δείξει δ' ἠνώγειν ᾗ πενθερῶ ὄφρ' ἀπόλοιτο.²⁴

(Poslao ga je u Likiju, znakove nesretne

Napisavši na pločici složenoj pogubne mnoge

I zapovjedio da ih pokaže njegovom tastu da ga ovaj ubije.)²⁵

Iako ovaj primjer svakako nije pismo u pravom smislu te riječi, znakovit je: pisana poruka posve odskaje u Homerovom svijetu usmene komunikacije.

b) Historiografija

Herodotova pisma poslana su na neobičan način, gotovo sva su krivotvorena, netko ih presreće ili su pogrešnim osobama izručena; u službi su povećanja zanimljivosti teksta i stvaranja neizvjesnosti i napetosti oko poteškoća izručenja. U **Tukididovom** djelu pojašnjavaju povijesne podatke, imaju dokumentarnu vrijednost i služe ilustriranju opisanog događaja; njega malo zanimaju okolnosti slanja i izručenja.

c) Tragedija

U velikoj većini sačuvanih tragedija pismo kao dramatsko sredstvo nije korišteno, a više je razloga za to. Pismo u 5. st. pr. n. e. nije uobičajeno sredstvo komunikacije, pa ne iznenađuje da se pisci libe na scenu dovesti nešto što bi prosječnom gledatelju bilo neobična novotarija. Nadalje, velik broj drama nema u fabuli situaciju u kojoj se informacija iz udaljenog kraja prenosi na mjesto zbivanja radnje, a kada ima, grčki dramatičari preferiraju upotrebu glasnika koji usmenim putem prenosi potrebno. Pismo je za pisca nezgodan i izazovan medij: kako njegov sadržaj ne bi ostao nepoznat publici, lik/glumac mora njegov sadržaj čitati naglas.

Tek u **Euripidovim** dramama nalazimo pisma kao dramatsko sredstvo za oživljavanje radnje (i termin ἐπιστολή koristi se u novijem značenju). Moguće je da je upravo

²³ Ukoliko nije drugačije navedeno, sve informacije su prema Muir, J. (2009), 177-183 i Rosenmeyer, P. (2001), 68-71.

²⁴ Tekst prema Allen, T. W. (ed.) (1931): *Homeri Ilias*, vols. 2-3, Oxford, Clarendon Press, 168-170.

²⁵ Prijevod je moj. „Pogubni znakovi“ su vjerojatno neko slikovno pra-pismo ili simboli, a „složena pločica“ vjerojatno dvije pločice preklopljene na način da se među njima nalazi napisana poruka na voštanom premazu, skrivena tako od neželjenih čitatelja i predviđena samo za primateljeve oči.

umetanje pisma klevete pretvorilo neuspješnu prvu verziju *Hipolita* u uspjeh i pobjedu na natjecanju 428. pr. n. e.²⁶ Nakon Fedrine smrti informaciju iz pisma je nemoguće pobiti i jedino *deus ex machina* Tezeju može saopćiti istinu i omogućiti pomirenje s posve nevinim sinom pred njegovu smrt. Fedrina smrt je ono što daje težinu njezinim riječima; Tezeji ni u jednom trenu ne sumnja u istinitost pisma.²⁷ U *Ifigeniji u Tauridi* strah od gubljenja pisma omogućio je njegovo čitanje, a samim tim i (za tragediju nužno) prepoznavanje između aktera (pošiljalatelj i primatelj pisma);²⁸ autor je majstorski iskoristio upravo glavnu poteškoću koju je umetanje pisma sa sobom donosilo: obavezu da njegov sadržaj saznaju i čitatelji i ostala lica na sceni.²⁹ Pismo (tj. dva) u *Ifigeniji u Aulidi*, pak, piše i šalje muškarac. Nakon prvog pisma Agamemnon se predomišlja i šalje i drugo (s oprečnom informacijom), ali ono nije isporučeno.³⁰ Navedeni primjeri pokazuju moguće doprinose epistolarnе komunikacije zapletu ili prepoznavanju: napisana informacija kasni ili ne može biti isporučena, nepromjenljiva je ili njezino pobijanje zahtijeva dodatno vrijeme, lažna je ili pogubna nekome od aktera, a može se i izgubiti.³¹

d) Komedija

Aristofanov prethodnik, **Kratin**, uključio je čitanje barem jednog pisma u svoje djelo, ali znanstvenici se slažu da pismo kao dramatsko sredstvo nije bilo dio tradicije Stare komedije (Aristofanova sačuvana djela ne nude nam ni jedan primjer). U Srednjoj i Novoj se stvari mijenjaju: znamo za tri komedije naslova *Pismo* (Aleksid, Eutiklo i Mahon), a jedna se zvala *Pisma* (autor je bio Timoklo). Nastavljači tradicije Nove komedije, Plaut i Terencije, pisma često spominju i koriste u svojim dramama.

e) Poezija³²

Pisma u poeziji nikada nisu postala osobito raširena. Ne nalazimo ih u epici Apolonija Rođanina, pogotovo ne u Teokritovim djelima (pisanje i čitanje (pisama) ne pripadaju u seosku sferu). Popularna je neobična podvrsta: poruka u stihovima uz

²⁶ Očajna zbog nemogućnosti utajenja strasti prema posinku i osramoćena jer je tajna otkrivena (sluškinja je prenosi Hipolitu), odlučuje se na samoubojstvo i u pismu lažno optužuje Hipolita za pokušaj zavodjenja.

²⁷ Rosenmeyer, P. (2001) smatra da je Euripid odabrao pismo (pojačano smrću pošiljalateljice) zato što bi u osobnoj konfrontaciji Tezeji prije povjervao sinu nego Fedri. (95)

²⁸ Junakinja, sada Artemidina svećenica, treba ubiti „strance“ koji su došli u hram, Oresta i Pilada. Prije izvršenja čina odlučuje pustiti jednoga da odnese pismo njezinom bratu. Odluka pada da Pilad postane pismonoša, a Orest bude ubijen. Pilad iznosi strah od mogućnosti gubljenja pisma na putovanju (usp. Eur., *If. u Tauridi*, 769-794).

²⁹ Aristotel ovu scenu hvali kao „jednu od najuspješnijih scena prepoznavanja u dramama njemu poznatim“ (usp. *Poetika*, 1455a, prema Muir, J. (2009), 181).

³⁰ Agamemnon odlučuje poslušati proročište i žrtvovati Ifigeniju, a pismom s lažnom informacijom (svadba kćeri s Ahilejom) namamio je Klitemnestru i nju na mjesto koje je za žrtvu predviđeno.

³¹ Rosenmeyer P. (2001) misli da je česta neiskrenost i pogubnost pisama u tragedijama rezultat „sjemena sumnje nad njima koje je posijala ranija usmena književnost“. (71)

³² Prema: Rosenmeyer, P. (2001), 184-185.

poklon. Tipičan je primjer **Teokritova** *Idila* 28: napisani stihovi prate preslicu od bjelokosti. Postoje i epigrami slične vrste, a pjesnici ponekad dodaju početni pozdrav i informaciju tko i kome piše, čime granice između epistolarnog epigrama i fikcionalnog pisma postaju posve nejasne.³³ **Kalimah** uključuje priču o Akontiju i Kidipi u svoju zbirku (*Aetia*); ponovno se javlja snažna povezanost između pisma i pogubne prevare ili klopke.³⁴

f) Roman³⁵

Budući da tipičan zaplet romana uključuje fizičko rastavljanje zaljubljenog para, posve je očekivana i njihova međusobna epistolarna komunikacija i primanje i slanje pisama pomagačima ili suparnicima. Sačuvani primjeri obiluju pismima kojima je cilj zavodenje, izjava ljubavi, pozdrav, smrtna osuda, čak i bračna ponuda. U **Haritonovom** romanu *Zgode Hereje i Kaliroje* (1. st. pr. n. e.) na početku knjige IV glavni junak saznaje da je njegova odabranica živa i piše joj pismo. Paradoksalno, ovo pismo gotovo svi važni likovi romana čitaju prije osobe kojoj je upućeno.³⁶ Nakon happy enda i ujedinjenja s Herejom, Kaliroja piše ostavljenom mužu oprostajno pismo, zahvaljuje na dobročinstvima i moli oprostaj.³⁷

U romanu *Leukipa i Klitofon* **Ahileja Tatija** jedno pismo pokreće zaplet. Iduće koje se u romanu spominje moglo je spriječiti sve daljnje komplikacije; ljubavnici, sigurni da roditelji neće dozvoliti njihovu vezu, bježe, a pismo u kojemu se upravo ta veza predlaže ne stiže na vrijeme. Drugim riječima, radnja cijelog romana rezultat je spore isporuke drugoga pisma.

Fabulu vrlo sličnu onoj u *Hipolitu* sadržavaju **Ksenofontove** *Efeške priče* (2. st.), ali u ovom slučaju sačuvano pismo oslobađa junaka svih optužbi.³⁸

Neobičan je slučaj **Heliodorove** *Etiopske priče*: junaci prolaze kroz avanture zajedno i nemaju potrebe pisati jedno drugome, a pisma razmjenjuje junakinja sa svojim roditeljima (od 10 knjiga njih pet ima umetnuta pisma).

³³ Najupečatljiviji takav primjer je jedini sačuvani epigram koji ima formu ljubavnog pisma (*Anth. Pal.* 5, 9).

³⁴ Akontije urezuje poruku na jabuku koju baca Kidipi pod noge. Djevojka naglas čita tekst: „Artemide mi, udat ću se za Akontija!“ i tako se obvezuje božici. Istu priču donose, vjerojatno po uzoru na Kalimaha, Ovidije (*Heroides* ili *Epistulae heroidum*; v. uzastopna pisma Akontija (20) i Kidipe (21)) i Aristenet (I, 10).

³⁵ Prema: Muir, J. (2009), 197-201 i Rosenmeyer, P. (2001), 133-160.

³⁶ Kaliroja njegov sadržaj saznaje tek pri njegovu čitanju na suđenju. Poput junaka romana, i pismo prolazi mnoštvo avantura: popraćeno je drugim pismom koje piše Herejin suparnik, Mitridat, čita ga pogrešna osoba (osobno kralj Dionizije) skupa s krivotvorenim pismom i daje ga na daljnje čitanje itd.

³⁷ Usp. Hariton, *Zgode Hereje i Kaliroje*, 8, 4. Znakovito je adresiranje pisma (piše ga „Dioniziju, svome dobročinitelju“, dakle, ne više mužu) i naglasak na vlastoručnom pisanju (nakon svih nespozazuma ovakva je potvrda autentičnosti sasvim logična).

³⁸ Manto se zaljubljuje u oženjenog muškarca i u pismu mu nudi svoju ljubav. Nakon što je odbijena, iznosi ocu lažnu priču o seksualnom napadu i traži kaznu. Optuženik djevojčinom ocu predočava pismo, ovaj prepoznaje rukopis i shvaća prevaru.

Roman u pismima³⁹

Prvi primjer koji možemo smatrati novom književnom vrstom je *Hion iz Herakleje* (anonimni autor, vjerojatno 1. st.). Riječ je o sadržaju prepričanom u prvom licu u epistolarnoj formi bez pozdravnih formula, ali s definiranjem pošiljatelja. U 17 pisama (od toga je 14 upućeno ocu, a po jedno prijatelju, Klearhu i Platonu) mladić na nauku kod Platona otkriva pojedinosti svoga obrazovanja i života u novom gradu (gotovo je riječ o epistolarnom Bildungsromanu) te pripreme za povratak u rodni grad i obračun s tiraninom Klearhom.⁴⁰ Naš najstariji sačuvani primjer romana u pismima u europskoj književnosti mješavina je historiografije, filozofije i priče o razvoju mladića od učenika i sina do vođe i junaka, a konzistentnost priče i kronološki poredak pisama koji pokazuje razvoj Hionove ličnosti izdvaja zbirku u zasebnu kategoriju.⁴¹

Zbirke pisama⁴²

Korak od pisma kao dijela drugog književnog djela do djela u cijelosti sačinjenog od pisama vjerojatno je potakla popularnost autentičnih pisama književnika koja su često pratila njihova (druga) djela: tako su Platonova pisma bila dodatak uz njegove dijaloge. Pojedine su se skupine pisama s vremenom počele pojavljivati i samostalno: npr. za Hipokratova pouzdano znamo da su prepisvana i kao dodatak u sklopu korpusa i kao samostalna epistolarna zbirka. Na njihovu autentičnu jezgru mogao se s vremenom nadovezati određeni broj tuđih krivotvorina, napisanih u autorovo ime uz imitiranje njegova jezika i stila, a vjerojatno su prva takva pisma dodana kao dopune „rupa“ u sukcesivnom slijedu događaja u postojećim zbirkama. To je mogao biti prijelazni stupanj prema stvaranju zbirke bez ikakvog autentičnog sadržaja, odakle je omogućen razvoj u raznim smjerovima: može se varirati broj autora pisama (jedna osoba, par korespondenata ili više njih), izbor osobe koja je pošiljatelj pisma (sam autor (npr. Filostratova zbirka) ili fikcionalni lik (tako Alkifron, Elijan i Aristenet)) i forma i način pripovijedanja (pretežno naracija, dijalog ili miješanje).

Rimski utjecaji⁴³

Naravno, vrlo je vjerojatno da su grčkim epistolografima bila poznata i kao uzor služila djela rimskih. Znamo da je zbirka **Ciceronovih** pisama (1. st. pr. n. e.) sma-

³⁹ Prema: Muir, J. (2009), 200-203.

⁴⁰ Velik dio podataka je historijski točan i smatra se da je anonimni autor djelo napisao kombinirajući posve istinitu jezgru s književnom imaginacijom (usp. Rosenmeyer, P. (2001), 235). Dirljivo je zadnje pismo, adresirano Platonu: u njemu Hion pozdravlja učitelja, svjestan da je njegova misija samoubilačka i da je pismo njihova zadnja komunikacija (Hion je likvidiran, kao i veći dio njegove obitelji).

⁴¹ U pismima u *Romanu o Aleksandru* uočavamo mnoštvo paralela: mladići otprilike iste dobi pišu roditelju i učitelju (Hion ocu i Platonu, Aleksandar majci i Aristotelu), razvijaju se u važne političke figure i oba pišu oprostajna pisma pred smrt. Ton pisama je različit: Hionova su intimnija, a Aleksandrova nalik kronikama.

⁴² Ukoliko nije drugačije navedeno, sve informacije su prema Hodkinson, O. (2007), 283-300. Autor smatra da se epistolarne zbirke mogu smatrati zasebnom književnom vrstom i preferira naziv „epistolary book“ pred „epistolary collection“ jer potonji asocira na urednički posao nad pismima (npr. njihov razmještaj u zbirci).

⁴³ Ukoliko nije drugačije navedeno, sve informacije su prema Trapp, M. (2003), 23-25.

trana klasikom svoga (pod)žanra i da je bila čitana i zbog informacija o slavnim autoru i zbog stila kojim je pisana.⁴⁴ Moguće je da su čitali i pisma **Plinija Mlađeg** (1. st., ukupno 370) i **Fronta** (1/2. st., oko 220), a ne treba isključiti ni (direktni ili indirektni) utjecaj stihovanih pisama Horacija i Ovidija. Vjerojatno je upravo **Horacije** (1. st. pr. n. e. – 1. st.) „izumio“ objavu knjige pisama, tj. prvi uobličio svoja u zbirku. **Ovidije**, Horacijev suvremenik, piše *Heroides* (ili *Epistulae heroidum*), 21 pismo u elegijskom distihu⁴⁵ i, u kasnijoj fazi svoga stvaralaštva, *Tristiae* i *Epistulae ex Ponto*, u kojima je pošiljalac on sam, a primatelji različite osobe kojima se obraća tražeći pomoć oko povratka u domovinu. U 1. st. nastaju i **Senekina** (donekle fikcionalizirana) pisma Luciliju.⁴⁶

Pseudonimne zbirke pisama⁴⁷

Ovaj pojam podrazumijeva zbirke pisama koje je napisala nepoznata osoba (ili više njih) u ime neke poznate osobe poput filozofa, mudraca, političara ili tirana, govornika i književnika, vrlo često iz klasičnog doba (5. i 4. st. pr. n. e.).⁴⁸ Iako ih je teško točno datirati, većina ih vjerojatno potječe iz 1. ili 2. st. i uobičajeno se smatraju prvim samostalnim epistolarnim zbirkama u grčkoj književnosti. Dokazano je da je većinu sačinilo nekoliko autora ili su nastale naknadnim širenjem i dodavanjem pisama na (često autentičnu) jezgru. I dalje jedino izdanje koje sadržava sve pseudonimne zbirke na jednom mjestu ostaje antologija R. Herchera *Epistolographi Graeci*.⁴⁹ Tu se nalaze npr. pisma Aristotela, Artakserksa, Demostena, Diona, Eshina, Euripida, Heraklita, Hipokrata, Ksenofonta, Lukijana, pitagorejaca, Platona, Sokrata, Sokratovih sljedbenika (sokratika), Solona, Temistokla itd. Vjerojatni razlog rijetkih objavljivanja ovih zbirki je činjenica da je, nakon što je dokazana njihova neautentičnost, zaključeno da je namjera njihovih autora bila svjesno podmetanje i varanje čitatelja.⁵⁰ To nije točno – pseudonim je korišten kako bi se osigurao veći interes čitateljstva za prikaz pojedine povijesne ličnosti kroz intimne ispovijesti u „pismima“ i potaklo na

⁴⁴ Smatra se najstarijom antičkom epistolarnom zbirkom, a sačuvalo se 914 pisama.

⁴⁵ 15 ih šalju mitološke junakinje ljubavnicima, a ostalih 6 su pisma s pripadajućim odgovorima (Paris, Leandar i Akontije se dopisuju s ljubavnicama).

⁴⁶ Seneka je vrlo vjerojatno pisao pisma s namjerom da ih objavi, dakle, otpočeka je imao širu publiku u vidu.

⁴⁷ Ukoliko nije drugačije naznačeno, sve informacije su prema Muir, J. (2009), 185-190. (Autor ovu vrstu pisama naziva „imaginary letters“. Meni pojam „pseudonimna pisma“ djeluje jasniji od prethodnoga i odlučujem se za njega (preuzimam iz Rosenmeyer, P. (2001), 193-233).)

⁴⁸ U skladu s tendencijama Druge sofistike; detaljnije o tom kulturnom pokretu v. niže u radu.

⁴⁹ Hercher, R. (ed.) (1873): *Epistolographoi hellenikoi. Epistolographi graeci, recensuit, recognovit, adnotatione critica et indicibus instruxit R. Hercher; accedunt Francisci Boissonadii ad Synesium notae ineditae*, A. F. Didot, Pariz.

⁵⁰ Moguće je da se nikad nisu „oporavila“ od osude Richarda Bentleyja (1697) u *Dissertation upon the Epistles of Phalaris, Themistocles, Socrates, Euripides, and Others* (usp. Rosenmeyer, P. (2001), 195 i Stirewalt, M. L. (1993), 29). Iako se odricanje autentičnosti ticalo nekolicine autora, odjek se itekako osjetio na cijelom korpusu.

divljenje njihovim uspjesima.⁵¹ Zbirke mogu sadržavati prikaz događaja ili karaktera osobe iz jedne perspektive (tj. „pošiljalac“ je kroz cijelu zbirku isti, kao npr. u Platonovim pismima) ili više njih (npr. suprotstavljena mišljenja dvije filozofske škole). Dakako, tipovi zastupljenih pisama su različiti: pisma utjehe, poziva, preporuke, didaktični ogledi u pismima i sl.

Fikcionalne zbirke⁵²

Do 2. i 3. st. vještina pisanja pisama ili govora „u ime“ i uz oponašanje stila neke druge osobe postala je uobičajeni dio retoričkog obrazovanja (*ethopoieia* i *prosopoieia*), a s vremenom su ličnosti odabrane za ovaj zadatak („što bi taj i taj mislio, napisao ili rekao na taj događaj ili u toj prilici“) mogle biti i likovi iz mitologije (npr. Gorgija piše „obranu“ Helene), što uvodi element mašte i fikcije. Upravo ovaj impuls dovest će do mogućnosti pojavljivanja sasvim anonimnih (i nepostojećih) osoba u ulozi korespondenata, što otvara put stvaranju posve nove i autentično grčke književne (pod)vrste: fikcionalne epistolografije.⁵³

Ključne osobitosti koje fikcionalne zbirke ispoljavaju na sadržajnom polju (eksploatacija djela ranijih autora u temama i idejama, pomak vremena odvijanja radnje u prošlost, najčešće u tzv. klasično doba Atene, aticiziranje jezika i stila) nemoguće je shvatiti bez poznavanja kulturnog stremljenja u okviru kojeg autori pišu – Druge sofistike.

Druge sofistika i aticizam i njihov utjecaj na književna djela⁵⁴

Pojmom „Druge sofistika“ uobičajeno se označava kulturni preporod s centrom u Ateni i gradovima Male Azije (prvenstveno Efez i Smirna) u periodu između kraja 1. i početka 3. st., iako se njegov utjecaj osjeti i u mnogo kasnijem vremenu.⁵⁵ Glavnim predstavnicima smatramo Filostrata, Diona Hrisostoma (Zlatoustog), Elija Aristida, Heroda Atičkog i Polemona. U širem smislu shvaćen, pojam obuhvaća i sve pisce koji vremenski pripadaju ovom dobu i pod utjecajem pokreta stvaraju svoja djela, poput Lukijana, Alkifrona i Elijana.

Većina sofista počinjala je karijeru poučavanjem skupine učenika, a kasnije, kako bi im popularnost i vještina rasla, počinjali bi govoriti javno. Međusobno su mogli biti u polemičnim, čak i otvoreno neprijateljskim odnosima jer je uz uspjeh i slavu često

⁵¹ Usp. Stirewalt, M. L. (1993), 17.

⁵² Njih Novaković, D. (1982) naziva „mimičkim“ i dodaje da imaju različite epistolarne subjekte, različite samo nominalno, koji uzastopno pokazuju istovrsna obilježja. (78)

⁵³ Rosenmeyer, P. (2001), 186.

⁵⁴ Ukoliko nije drugačije navedeno, sve informacije su prema Anderson, G. (1993), 1-37. Sveobuhvatan pogled na razdoblje Druge sofistike v. u Schmid, W. i Stählin, O. (1924), 688-828 i Lesky, A. (2001), 807-850.

⁵⁵ Naziv je skovao u 3. st. Atenjanin Filostrat (*Životi sofista*). Termin navodi na povezivanje i usporedbu s obilježjima neke „Prve sofistike“, što bi bilo intelektualno djelovanje sofista krajem 5. st. pr. n. e. u Ateni (Gorgija, Protagora, Prodik, Hipija).

dolazila i pretjerana ambicija, arogancija i samohvala. Za naše razmatranje naročito je bitan sukob oko izbora stila govorenja koji se koristio i poticao, tj. sukob tzv. aticista i azijanista. Pobornici **aticizma** poticali su arhaiziranje kroz upotrebu atičkog leksika, fraza, sintakse i stila klasičnog doba (nalik Demostenovu) i odmak od govornog jezika; bila je riječ o jezičnom purizmu i pokušaju suzbijanja kićenog stila.⁵⁶

Na polju književnosti Druga sofistika potiče proučavanje, nasljedovanje, čak i otvorenu **eksploataciju ranijih autora**, njihovih tema, fraza i stila, što će naići na snažan odjek u cijeloj literaturi. Arnott nudi objašnjenje:

„... explanation lies in the **nostalgia** of the age for a **more glorious past** when Athens was the centre of civilization, Attic Greek the paragon of literary dialects, and its texts the venetrated masterpieces whose... exploitation by writers... was a **mark rather of sincere homage** than of plagiaristic deceitfulness.“⁵⁷

Ipak, nemoguće je objasniti zašto se intertekstualnost najjače ukorijenila baš u fikcionalnoj epistolografiji i postala njezina toliko važna odrednica.

Razvoj fikcionalnih zbirki

Za Druge sofistike, u periodu cvata ljubavnog romana i pseudonimnih zbirki, pojavljuje se novi ogranak: fikcionalna epistolografija. Zbirke ovog tipa nalikuju pseudonimnim po tome što, kao i one, ne zadržavaju jedinstvenu radnju od početka do kraja. Osnovna je razlika sljedeće: pisci pseudonimnih zbirki su pod direktnim utjecajem retoričkih pravila i običaja i redovito zamišljaju (tj. izmišljaju) što bi određena **slavna** (najčešće stvarna) osoba rekla ili učinila u nekoj situaciji, dok autori fikcionalne mogu odabrati (a često to i čine) posve **anonimnog** (i nepostojećeg) čovjeka za korespondenta. Dakle, autori ovih zbirki idu korak dalje prema potpunoj fikciji. U sukcesivnom slijedu pisama nema razvoja radnje ni karaktera likova; pisma su većinom neodgovorena i tematski nepovezana jedna s drugima (iako malobrojnih iznimki ima), korespondenti se izmjenjuju i relativno rijetko ponavljaju.⁵⁸

Zanimljivo, rimska književnost nije razvila ovu epistolarnu (pod)vrstu – najbliže su joj (mnogo ranije napisane) Ovidijeve *Heroides*, ali je jasno da znak jednakosti ne možemo staviti: *Heroides* su u stihu, a junaci i junakinje su slavni mitološki likovi, nikad anonimusi kao kod grčkih epistologa. Mogući je razlog izostanka ove podvrste u rimskoj književnosti presnažan odjek Ciceronovih pravih pisama koja su zau-

stavila poriv za eksperimentiranjem unutar žanra, kao i činjenica da se grčka nostalgija prema prošlosti, koja je obilježila Drugu sofistiku i dala svoj snažan pečat ključnim obilježjima ovih zbirki, nije pojavila među rimskim piscima u tolikoj mjeri.⁵⁹

Predstavnicima⁶⁰

Izvori navode niz epistologa čija djela nisu došla do nas. Autor najranije zbirke ovog tipa o kojoj imamo vijesti je **Lezbonaks** (*Ljubavna pisma*, vjerojatno 2. st.). Iza njegove kronološki su slijedile (do danas sačuvane) zbirke **Alkifrona**, **Elijana** i **Filostrata**, a Suda jedini spominje **Zoneja** (navodi se da je pisao ljubavna i pisma seljaka) i **Meleserma** (atički sofist, nepoznato vrijeme života, napisao *Pisma hetera*). Nakon vremena Druge sofistike djeluju još **Aristenet** (kraj 5. ili početak 6. st.) i **Teofilakt** (7. st.).

Kao i epistolografija u cjelini, i ovaj je njezin odvojak zanemaren; zbirke se rijetko čitaju i samo ponekad se nalaze na popisu uobičajenih djela predviđenih za obrazovanje studenata. Negativne osude pojedinih znanstvenika umanjivale su mogućnost pozitivne recepcije; u usporedbama s romanom ili dijalogom slične tematike pisma su doživljavana kao „izvještačena“, monotona ili trivijalna.⁶¹ Nepopularnosti je pridonosio i manjak informacija: za većinu autora ne znamo točno vrijeme i mjesto života i nastanka njihove zbirke, a čak četvorica autora (otprilike suvremenika) nose ime Filostrat, što je svakako preusmjeravalo pažnju znanstvenika sa samih djela i njihove vrijednosti na pokušaje rekonstrukcije datacije, biografije autora i njihove međuovisnosti. I neobrazovani čitatelj može uočiti jasne nedostatke epistolarnih forme čitajući uzastopce npr. Lukijanov dijalog i pisma neke fikcionalne zbirke: dijalog je okretniji i zanimljiviji jer je više aktera čiji glas čujemo (u pismu progovara samo pošiljatelj), a radnja se može još uvijek odvijati (pismo se uvijek referira na prošli događaj). Unatoč navedenim „manama“, razlog za popularnost i značajnu produkciju fikcionalne epistolografije u doba Druge sofistike leži vjerojatno upravo u činjenici da drugu stranu (tj. odgovor) uglavnom ne saznajemo, već smo prisiljeni rekonstruirati je i zamisliti. Tako i ondašnji i današnji čitatelj biva pozvan uključiti se u igru „što bi na ovo odgovorio neki XY“; svojevrsna *ethopoieia* se nastavlja u našoj mašti nakon što ju pročitamo u epistolarnom obliku. Dakle, „the ultimate consequence of the epistolary format is that it invites the reader to engage with the letter in place of its intended audience. In a sense, **the reader assumes the role of the addressee**.“⁶²

⁵⁹ Usp. Muir, J. (2009): „Latin writers... felt little temptation to return to writing in the manner of Ennius or Cato, and there was no fashion akin to Atticism... until very much later.“ (210)

⁶⁰ Ukoliko nije drugačije navedeno, sve informacije su prema Schmid, W. i Stählin, O. (ed.) (1924), 772-795, 806-828 i 1046-1050.

⁶¹ Ali „izvještačenost koja nam pri čitanju ovih djela danas smeta bila je znak sofizma i briljantnosti tadašnjem grčkom čitatelju“, smatra Rosenmeyer, P. (2001), 138.

⁶² Funke, M. K. A. (2008), 20.

⁵⁶ Azijanizam bi bio suprotan stil, pun metafora i teatralan. Naravno, purizam nije mogao uspjeti: nemoguće je eliminirati jezik svakodnevice (npr. ignorirati tada uobičajenu zamjenu – μ konjugacije – ω konjugacijom, skupine – $\tau\tau$ - skupinom – $\sigma\sigma$ - ili paziti na uvrštavanje već zanemarenog duala), a klasični jezik i stil kojima se teži nužno su amalgami (Tukidid, Platon i Demosten ne koriste ni identičan stil ni posve podudaran dijapazon riječi).

⁵⁷ Arnott, G. (1982), 303. Naravno, ova nostalgija nikako ne znači da su Grci i njihova kultura u Rimskom carstvu bili ugnjetavani; upravo suprotno. Razlog je to zašto pojedini autori, iako objašnjenje uvažavaju, ostavljaju mjesta sumnji da ono nije potpuno (usp. Anderson, G. (1993), 101-102).

⁵⁸ Iznimka je Filostratova zbirka jer je u njoj pošiljatelj svih pisama isti, (vjerojatno) sam autor.

Zaključak

Kao što fikcionalna pisma u grčkoj književnosti ne nalazimo dok pisma kao sredstvo komunikacije ne postanu koliko-toliko uobičajena, ni epistolarne zbirke nisu nastale dok se pismo u drugim žanrovima nije dostatno udomaćilo, a mogući dramski doprinosi njegove implementacije u književno djelo dokazali. Autentična pisma su učestalo objavljivana kao dodatak uz glavni korpus pisaca (npr. Platon), a s vremenom su se pojedina objavljivala i samostalno (Hipokrat). S druge strane, širok dijapazon svrha korištenja pravih pisama dovodi do uvrštavanja obuke u njihovu pisanju u obrazovni sustav; retoričko obrazovanje nezamislivo je bez vježbi tipa *prosopopoieia* i *ethopoieia* u epistolarnom obliku („što bi X napisao Y-u o nekom Z događaju“; pritom su X i Y poznati govornici, filozofi, pisci i sl.). Velika se pažnja pridavala proučavanju i nasljedovanju jezika i stila odabranih osoba. Pojedina uspjelija od tih „pisama“ lako su mogla zalutati među autentičnu epistolarnu građu poznatih osoba, u značajnoj mjeri je povećati ili čak potisnuti – tako nastaju pseudonimne zbirke. Korak dalje prema fikcionalnim zbirkama dogodio se kad je osoba koja je odabrana da se u njezino ime piše pismo mogla biti i anonimna i posve izmišljena.

Ne čudi da je fikcionalna epistolografija doživjela svoj vrh popularnosti i produkcije u doba Druge sofistike: epistolarne minijature bile su idealne za prikaz sofističke učenosti i ogleđ u ventrilokvizmu (autori prikazuju svijet ribara, seljaka, parazita i žena, prvenstveno hetera). Zauzvrat, doba cvata udara na književnu vrstu presudan pečat: budući da Druga sofistika veliča davno prošla vremena, i zbirke svoje aktere smještaju u minuli svijet: Alkifronova i Elijanova jasno se referiraju na Atenu i njezinu bližu okolicu. Najuočljivije obilježje zbirki svakako je intertekstualnost: imitacija s varijacijama poznata je odrednica od helenističke prakse nadalje, a citati, parafraze i aluzije na ranije autore dobrodošla su osobina svih književnih djela Druge sofistike (i nakon nje) i autori se njom rado i često služe (npr. Lukijan).

Svrha je pozivanje čitatelja (i onog i našeg doba) na igru skrivača s književnom baštinom, poticaj na povratak klasicima književnosti ili njihovo upoznavanje te istovremeno *homage* prethodnicima. Ipak, nemoguće je objasniti zašto se intertekstualnost u tolikoj mjeri i tako nerazdruživo vezala baš za ovu književnu (pod)vrstu.

Dakle, pojavu fikcionalnih zbirki pisama u grčkoj književnosti i njihova generička obilježja možemo pojednostavljeno definirati kao kombinirani utjecaj sljedećih čimbenika:

1. popularnost i popularnost pravih pisama i povećana upotreba umetnutih pisama u ostalim književnim vrstama grčke književnosti,
2. retoričke *progymnasmata* (naročito vježbe u karakterizaciji, tj. oslikavanju karaktera - *ethopieia* i *prosopopoieia*) u epistolarnoj formi,
3. (vjerojatno) rimski uzori (epistolarne zbirke Cicerona, Horacija, Ovidija), popularnost pseudonimnih zbirki,
4. ozračje Druge sofistike i aticizam.

Većina formalnih obilježja koja primjećujemo na pismima unutar zbirki zajednička im je s pravim pismima i od njih je naslijeđena posredstvom retoričkih vježbi. U titulusu (preskriptu) su uobičajeno navedeni korespondenti (u Filostratovoj su kasnija interpolacija). Njihova imena mogu biti opisna (anticipiraju sadržaj pisma ili zanimanje aktera), preuzeta iz drugih književnih djela (prednjače imena iz komedija i Lukijanovih dijaloga) ili su odabrani stvarni ljudi, poput slavni hetera i pisaca. Aristenet uvodi dvije novine: jedini bira i kolege epistolografe za ovu ulogu, a kod opisnih imena poveznica imena s pismom nije vidljiva na prvi pogled kao npr. u slučaju Alkifronovih (često je riječ o etimološkoj igri). I pošiljatelji i primatelji u svim zbirkama su češće muškarci, ali su pisma erotske tematike češće ženska.

Sukladno antičkim uputama o duljini pisama, većinom su kratka. Mogu se sporadično pojavljivati u povezanim parovima (Alkifron, Elijan), ali opća je tendencija neodgovorenost.

Sve zbirke imaju primjere autoreferencijalnosti (pisma sadržavaju aluzije na svoje pisanje, slanje i čitanje ili raniju korespondenciju), apostrofiranje adresata te početne i završne pozdravne formule. Naravno, čitatelji dobro znaju da ono što im je u rukama nije (bilo) pravo pismo, ali uživaju u „igri pretvaranja“.

Izbor teme i način obrade većim dijelom su pod utjecajem konvencija Druge sofistike i po preporukama retoričke prakse. Popularna je tematika naslijeđena iz komedije i dijaloga ili stvorena po uzoru na ljubavne romane. Najveća novost su pisma novelističkog tipa (pisana u 3. licu i posve nepovezana s korespondentima; djeluju poput romana u malome) kakva susrećemo samo u Aristenetovoj zbirci.⁶³

Pisci mogu odabrati prevladavajuću temu za cijelu zbirku (npr. erotska u Aristenetovoj i Filostratovoj) ili njih više (Alkifron). U slučaju erotske tematike teško je odgovoriti na pitanje tko nam je od autora ponudio najpikantniji materijal; Filostrat i Alkifron spominju epise dijelova tijela koji su Aristenetu „zabranjena zona“ (stražnjica, bokovi, trbuh), ali su ti primjeri izolirani (Alk. IV, 13 i 14 te Fil. 34). U cjelini je fikcionalna epistolografija sramežljiva književna vrsta – erotika je metaforička (porijeklom korištenih metafora pisci se značajno razlikuju), a aluzija je prihvatljivija od deskripcije.⁶⁴ Svakako, po pitanju tematike odskače Filostrat: samo u njegovoj zbirci nalazimo i homoseksualna nastojanja i sklonost fetišizmu.

Aristenet je najskloniji eksploataciji ranijih autora. U zbirci koristi najveći broj djela grčkih i nekolicine rimskih autora te pokazuje najveći trud oko variranja načina na koji njihov materijal (često i nizove rečenica) uklapa u svoje djelo (citati, parafraze, aluzije).⁶⁵ U svim zbirkama prednjači adaptacija prozних ulomaka, prvenstve-

⁶³ Filostratova pisma u 3. licu (30., 31., 43., 52. i 65.) su anegdote i poslovice koje ne prikazuju razvoj radnje.

⁶⁴ Na ovom mjestu bih dodala i da je grčka književnost u cjelini (s iznimkom Stare komedije) siromašnija opscenostima od rimske; ne postoji npr. adekvatan pandan Marcijalu.

⁶⁵ Moramo voditi računa o činjenici da živi znatno kasnije, pa mu je i izbor književnih djela veći.

no onih slične tematike. Iznenaduje (ponovno) Aristenet: uvjerljivo najzastupljeniji izvor su mu tematski nepodudarna Platonova djela, značajno rjeđe romanopisci i kolege epistolografi.

Usporedba obilježja zbirke pokazala je činjenicu koju literatura ne naglašava dovoljno: žanr grčke fikcionalne epistolografije okuplja međusobno vrlo raznovrsna književna djela. U svojoj disertaciji („Umijeće varijacije u Aristenetovim *Ljubavnim pismima*“, Zadar, 2013.) dokazala sam da je upravo varijacija ključno obilježje fikcionalne epistolografije u cjelini, a to se naročito odnosi na inovativnu Aristenetovu zbirku.⁶⁶

Literatura

- ANDERSON, G. (1993): *The Second Sophistic. A Cultural Phenomenon in the Roman Empire*, Routledge, London i New York,
- ARNOTT, W. G. (1982): Pastiche, Pleasantry, Prudish Eroticism. *The Letters of Aristaeus*, YCLS, 27, 291-320,
- FUNKE, M. (2002): *Sexuality nad Gender in Alciphron's Letters of Courtesans*, Un. of British Columbia, Vancouver,
- HODKINSON, O. (2007): „Better than Speech: Some Advantages of the Letter in the Second Sophistic“ u: MORELLO, R. i MORRISON, A. D. (ed.) (2007): *Ancient Letters: Classical and Late Antique Epistolography*, Oxford Un. Press, 283-300,
- LESKY, A. (2001): *Povijest grčke književnosti* (prev. Z. Dukat), Golden marketing, Zagreb,
- MALHERBE, A. J. (1988): *Ancient Epistolary Theorists*, Scholars Press, Atlanta,
- MUIR, J. (2009): *Life nad Letters in the Ancient Greek World*, Routledge Monographs in Classical Studies, New York,
- NOVAKOVIĆ, D. (1982): Fabularni oblici u antičkoj epistolografiji, *Latina et Graeca*, 20, Zagreb, 69-85,
- ROSENMEYER, P. (2001): *Ancient Epistolary Fictions. The Letter in Greek Literature*, Cambridge Un. Press, Cambridge,
- SCHMID, W. i STÄHLIN, O. (ed.) (1924): *Geschichte der Griechischen Litteratur*, vol II, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, Oskar Beck, München,
- STIREWALT, M. L. (1993): *Studies in Ancient Greek Epistolography*, SBL, Resources for Biblical Study 27, Scholars Press, Atlanta,
- TRAPP, M. (ed.) (2003): *Greek and Latin Letters. An Anthology with Translation*, Cambridge Un. Press, Cambridge.

⁶⁶ Varijacija se ostvaruje na nekoliko polja: u oponašanju epistolarne forme, izboru ljubavnih statusa korespondenata, spola i načina imenovanja korespondenata, u razini eksplicitnosti u opisima golotinje i tjelesnih kontakata te izboru i načinu korištenja izvora.

Ivan Matičević:

Kako su eksperimentirali stari Grci?¹ Pokusi na živim bićima u antici

Ὁ μὲν βίος βραχύς, ἡ δὲ τέχνη μακρά, ὁ καιρὸς ὀξύς,
ἡ δὲ πείρα σφαλερά ἐστίν, ἡ δὲ κρίσις χαλεπή.²

Bolest je starija od čovjeka. Tragove bolesti nalazimo već kod prehistorijskih životinja, a kasnije na čovjeku. Da bismo upoznali bolest, moramo znati povijest bolesti. Čovjek je oduvijek imao nagon za samoodržanjem. U početku je gledao kako životinje ližu rane, kako zaustavljaju krvarenje i lišavaju se parazita. Gledao je kako životinje grade i nastanjuju gnijezda i kako čuvaju povrijeđene udove. Tako je i on počeo rukom odstranjivati parazite sa sebe, stavljao je listove na rane da zaustavi krvarenje. Čak je uočavao djelovanje pojedinih trava na organizam. Razvojem svijesti postavlja si pitanje odakle dolaze bolesti. Samorazumljiv odgovor koji mu se ponudio bio je zao duh, koji ulazi u tijelo čovjeka. Liječilo se uporabom maski, ogrlica, izgovaranja čarobnih riječi, pa čak i otvaranjem lubanje (trepanacija) da bi kroz taj otvor istjerali zlog duha. Razvojem religije i štovanja bogova kao prirodnih sila čovjek počinje misliti da su bolesti kazna bogova koje treba udobrovoljiti da bi se bolest uklonila i da opet ne bi došla. Tu se već pojavljuju liječnici-svećenici. Velika se važnost daje izlučevinama, kao što su krv, sluz ili menstrualna krv. Na osnovi balzamiranih mumija u Egiptu može se reći od čega su болоvali naši preci, a to su razne frakture kostiju, reumatizam itd.

Babilonska medicina koja se pojavljuje oko 5000. g. pr. Kr. ima dvije grane: jedna je prognostika, a druga anatomija. Babilonci su promatrali utjecaj zvijezda na zdravlje i bolest i pregledavali jetru zaklanih životinja koje su prinijete kao žrtve. Secirali su samo životinje, a ne ljude, tako da im je anatomija čovjeka ostala nepoznata. Hamurabijev zakonik pisan klinastim pismom nalagao je da, ako tko ozlijedi drugoga u tučnjavi, mora platiti liječniku 5 srebrnjaka za liječenje polomljenog uda, ali, ako liječnik pogriješi u liječenju i bolesnik umre, liječniku treba odrezati ruku. Dojilji koja se ne brine za svoje dijete trebalo je odrezati dojku.

U staroegipatskoj medicini pojavljuju se svećenici-liječnici. Medicina se proučavala u hramovima gdje se i liječilo. Najvažniji liječnik bio je Imhotep koji je bio i fa-

¹ Ovaj članak predstavlja prošireno, dopunjeno i zaokruženo izlaganje koje je započelo predavanjem na Medicinskom fakultetu u sklopu Festivala znanosti u Zagrebu od 19.-24. travnja 2010.

² Život je kratak, umijeće dugovječno, prigoda kratkotrajna, iskustvo varljivo, a prosudba teška. – Corpus Hippocraticum